

סודותיו של ראב"ע בפירוש רמב"ן לתורה זיקות של מינוח והקשר פרשני

מרים סקלרץ

פתח דבר

"איגע להצליח ולא אוכל/ כי עותוני כוכבי שמי/ לו אהיה סוחר בתכריכין/ לא יגועון אישים בכל ימי".¹ המוטיב האסטרולוגי שאותו שילב ראב"ע בשירו זה, שבו הוא לועג לגורלו המר, אינו רק בגדר מליצה שירית. ראב"ע האמין בתקפותה של האסטרולוגיה, ויעידו על כך חיבוריו הרבים בתחום זה.² והערותיו האסטרולוגיות הפזורות לכל אורך פירושו למקרא.³ האסטרולוגיה נחשבה בעיני ראב"ע כחכמה אזוטריה המיועדת רק ליחידי סגולה משכילים ומלומדים. לכן הוא עטף את ההסברים האסטרולוגים בפירושו במעטה סודיות וערפול מכוון, כשחלק מרמיזותיו האסטרולוגיות מכונות "סוד".⁴

גם פירושו של רמב"ן מכיל "סודות" המיועדים לקבוצה מצומצמת של קוראים. רמב"ן, מחשובי המקובלים בגירונה, הוא הראשון ששילב את רעיונות הקבלה בפירוש לתורה המיועד להמון העם. שילוב הסודות הקבליים במקום כה פומבי חייב את רמב"ן בהקדמתו לפירושו, להשביע את קהל קוראיו הרחב, להניח את הסודות למיעוט המסוגל להם.⁵

אברבנאל כרך את סודותיהם של שני קודמיו כאחד וקבל על שניהם: "ולא אבא לנסותן בחידות כראב"ע והרמב"ן ז"ל".⁶ אך יש כמובן להבחין בין סודותיו המדעיים-פילוסופיים של ראב"ע לבין סודותיו הקבליים של רמב"ן, כפי שהיטיב לנסח זאת ג' שלום:

הפילוסופים קראו סוד כל מה שאפשר להסיק באופן ספיקולאטיבי מתוך דברי המקרא או האגדה בדרך שימוש נכון של העקרונות הראציונאליים.

¹ לוי, ילקוט ראב"ע, עמ' 108–109.

² ראה רשימה אצל: סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 361–378; סלע, מדע ביניים, עמ' 57–74; סמיתוס, חיבורים אסטרולוגיים.

³ דן בהן לנגרמן, אסטרולוגיה ראב"ע.

⁴ לא כל סוד אצל ראב"ע הוא אסטרולוגי, אך רובם כרוכים במידע מדעי חשוב. עיין סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 40. השווה: מאורי, דברי יחיד, עמ' 210 הערה 35. לצורך פענוח סודותיו של ראב"ע אלך במאמר זה בעקבות ביאוריו של טוב עלם, צפנת פענח. הסופרקומנטר נחשב לזה שהתקרב ביותר לכוונותיו המקוריות של הפרשן. ראה על כך: סימון, פירושים לפירושו, עמ' 405 וסרנה, ראב"ע כפרשן, עמ' 21.

⁵ כהן, מק"ג הכתר, בראשית, כרך א', עמ' לו. כל הציטוטים מן המקרא ומפרשנות ימי-הביניים לקוחים ממהדורה זו. וולפסון, דרך האמת, עמ' 178 קובע ששני הפרשנים המהימנים ביותר לסודותיו של רמב"ן הם אבן גאון, מאור ושמש ואבן שועיב, ביאור הרמב"ן. על מהימנותם של שני הסופרקומנטרים ראה גם אידל, מסורת קבלית, עמ' 55. סודות של רמב"ן נידונים גם במחקריהם של ג' שלום: ראשית הקבלה, הקבלה בגירונה וספר הבהיר; חנוך, הרמב"ן כמקובל; פדיה, זמן מחזורי; אידל, הנהגה וכריזמה ואחרים. במאמר זה אסתפק בהצבעה על טיבם הקבלי של סודותיו של רמב"ן, ואפנה את הקורא למחקרים הדנים בהרחבה בכל אחד מן הסודות הנזכרים.

⁶ דון יצחק אברבנאל, פירוש לנביאים ראשונים, ירושלים תשט"ו, עמ' יג.

הסוד איפוא הישג של המחשבה החושפת שכבה, שבה מתגלה האמת הראציונאלית בדברי הכתוב. איננו מכיל שום דבר המחייב בו יסוד של הארה או מסורת מיוחדת... שונה לגמרי מושג הסוד אצל כמה מהמקובלים. כאן בולט יסוד ההארה והמסורת. וראוי לציין שבשימוש לשונו של הרמב"ן חסר אפילו הגוון הראשון של ההארה. אצלו נקרא סוד רק מה שכבר הפך להיות חומר מסורתי בחוג המקובלים.⁷

במאמר זה ייבחנו חמישה סודות מרכזיים בהגותו של רמב"ן, שאותם הוא בחר לשלב בפרשנותו למקרא, על רקע פירושי קודמו ראב"ע. ספטימוס⁸ כבר מנה רשימה של פירושי רמב"ן העוסקים בתחום התיאולוגי, הטעונים לדעתו בדיקה לגבי זיקתם לפירוש ראב"ע. אחריו דנו רביצקי,⁹ שוורץ¹⁰ והלברטל¹¹ בקשר התיאולוגי-רעיוני הקיים בין מספר סודות של ראב"ע ורמב"ן. נעקוב אחר מלאכת הפרשנות של שני הפרשנים, ונצביע על הזיקה האיתנה שבין סודותיו הקבליים של רמב"ן לבין סודותיו האסטרולוגיים של ראב"ע הן מבחינת המינוח הן מבחינת ההקשרים הפרשניים במקרא ובמדרש שהסודות נארגים לתוכם.¹²

א. סוד הארץ

מעלת ארץ ישראל היא מן הנושאים התיאולוגיים המרכזיים במשנתו של רמב"ן, והיא באה לידי ביטוי בעשרות מקומות בפירושו ובשאר כתביו.¹³ הרצאה שיטתית אודות ייחודה של הארץ מצויה בפירוש רמב"ן לוי' יח 25. בפסוק זה נאמר, שאם יעברו ישראל על איסורי העריות, הארץ תקיא את יושביה. רמב"ן מקשה על כך: "והנה העריות חובת הגוף ואינן תלויות בארץ". את תשובתו הארוכה מכתיר רמב"ן בשם "סוד".

אציג בזה את מרכיביה העיקריים של תשובת רמב"ן פסקה אחר פסקה, ואראה כי מרביתם, מקורם בפירוש ראב"ע.

1. אבל סוד הדבר בכתוב שאמר "בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם יצב גבולות עמים" וגו', "כי חלק ה' עמו" וגו' (דב' לב 8–9). והענין, כי השם הנכבד ברא הכל, ושם כח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע, כאשר נודע באצטגנינות. וזהו שנאמר "אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים" (דב' ד 19) – כי חלק לכולם מזלות בשמים, וגבוהים עליהם מלאכי עליון נתנם להיותם שרים עליהם...

⁷ ג' שלום, ראשית הקבלה, עמ' 151. השווה הנ"ל, הקבלה בגירונה, עמ' 72; אידל, מסורת קבלית, עמ' 57. לאחרונה חלק בסר (איוב, עמ' 105) על גישתם של גרשם ואידל שלפיה רמב"ן אינו מוכן להחשיב כקבלה דבר שלא נמסר מרבותיו.

⁸ ספטימוס, תוכחת מגלה, עמ' 23.

⁹ רביצקי, הציבי לך, עמ' 13.

¹⁰ שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה, עמ' 128–140; הנ"ל, מתאורגיה למגיה, עמ' 393–394. הלברטל, הרמב"ן, במיוחד עמ' 158–175. הלברטל אף טוען שעצם התופעה של שילוב הסוד בפירוש רמב"ן באה בתגובה לשילוב הסוד בפירוש ראב"ע, ראה שם עמ' 316.

¹² מאמר זה מבוסס על חלק מעבודת דוקטור: סקלרץ, מקום ראב"ע. שם נידונה השפעתו הרחבה של ראב"ע על רמב"ן בתחומי הפשט, היחס למדרש ושילוב תורת הסוד. ראה שם גם ספרות נרחבת העוסקת בדרכם הפרשנית של שני המפרשים וביקורת שביניהם. עיי' גם: סקלרץ, פשט ודרש; הנ"ל, פרשן האגדה.

¹³ עיי' חנוך, הרמב"ן כמקובל, עמ' 141–159; ריבלין, מעלת הארץ; רביצקי, הציבי לך; שעוועל, כתבי הרמב"ן, כרך ב', מפתחות עמ' תקנד.

והנה השם הנכבד הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים לכל העולם, אבל ארץ ישראל, אמצעות הישוב, היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו, זרע אוהביו...

נקודת המוצא של מעלת הארץ וסודה הם שני הפסוקים בדב' לב 8–9, המורים כי ה' נתן לכל עם אזור גיאוגרפי לשכון בו, וה' שוכן בחלקו של עם ישראל. מצטרף לפסוקים אלו הפסוק בדב' ד 19 המורה, כי גרמי השמים חולקו לעמים אך לא לעם ישראל. מכאן ההבדל בין העמים לעם ישראל: הם נשלטים על ידי הוכבים, ואילו עם ישראל בארץ ישראל נשלט ישירות על ידי ה'. רעיונות יסוד אלו מצויים כבר בפירושי ראב"ע לאותם שני מקורות בספר דברים. בדב' ד 19 כותב ראב"ע: "דבר מנוסה הוא, כי יש לכל עם ועם כוכב ידוע ומזל, גם כן לכל עיר ועיר. והשם שם לישראל מעלה גדולה – להיות השם יועצם, ולא כוכב, והנה ישראל נחלת השם". הביטויים "לכל עם ועם כוכב ידוע ומזל" ו"ישראל נחלת השם" מופיעים בפירוש רמב"ן בשינויים קלים בלבד: "על כל עם ועם... כוכב ומזל ידוע" ו"ארץ ישראל... היא נחלת ה'". ראב"ע אף צירף פסוק זה לשני הפסוקים בדברים לב בפירושו לדב' לב 8, וגם הוא מכנה את העניין "סוד": "והטעם: כמו 'אשר חלק ה' אלהיך' (דב' ד 19), כי לכל חלק למטה וחלק למעלה. וטעם למספר בני ישראל – כאשר אמרו קדמונינו ז"ל (בבלי, חולין צא ע"ב), כי צורת יעקב אבינו חקוקה בכסא הכבוד, והוא סוד גדול¹⁴; והעד: כי חלק ה' עמו. וזאת היא המעלה הגדולה שלא עשה כן לכל גוי".

2. והנה קידש העם היושב בארצו בקדושת העריות וברובי המצוות – להיותם לשמו, ולכך אמר "ושמרתם את כל חוקותי ואת כל משפטי ועשייתם אותם ולא תקיאו אתכם הארץ" (וי' כ 22)... והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיאו כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי עבודה זרה ומגלים עריות... והנה בחוצה לארץ, אע"פ שהכל לשם הנכבד, אין טהרה בה שלימה, בעבור המשרתים המושלים עליה, והעמים תועים אחרי שריהם לעבוד גם אותם...

רמב"ן משיב על הקושיה שפתח בה את פירושו, מה הקשר בין חטא העריות לבין עונש הגלות, שהרי לכאורה איסור עריות אינו איסור מוגבל למקום מסוים. הוא מסביר שבהיות ארץ ישראל נחלת ה', ואינה נתונה לשליטתם של שרים וכוכבים, היא טהורה מכל הארצות, ויותר מארצות אחרות אינה יכולה לסבול טומאות כעבודה זרה וכגילוי עריות.

לקשר זה, שבין גילוי עריות להקאת הארץ את יושביה, נדרש כבר ראב"ע. בפירושו לוי' כ 22 הוא כותב: "וטעם ולא תקיאו הארץ, אפרש בפרשת וילך". ראב"ע מפנה את הקורא לפירושו בדברים לא 16. נעיין במקור חשוב זה בהמשך.

3. והנה השם הנכבד יתברך אלהי האלהים בכל העולם, ואלהי ארץ ישראל שהיא נחלת ה'; וזהו טעם "וזנה אחרי אלהי נכר הארץ" (דב' לא 16) – כי האלוהות נכרים בארץ ה' ובנחלתו, וזהו שנאמר "לא ידעו את משפט אלהי הארץ וישלח בם את האריות והנמם ממיתים אותם כאשר אינם יודעים את משפט אלהי הארץ" (מל"ב יז 26). והנה הכותיים לא היו נענשים בארצם

¹⁴ השווה פירוש רמב"ן לבר' לג 20, שבו גם הוא נדרש למאמר חז"ל זה בהקשר לסוד הארץ ולמעלתה.

בעבדם את אלהיהם לשלח בהם את האריות, ובכואם בארץ השם ועשו שם כמעשיהם הראשונים – שלח בהם האריות הממיתים אותם...¹⁵

רמב"ן מפרש את הביטוי בדב' לא 16 "אלהי נכר הארץ" – אלהים אחרים, שהם נכריים וזרים בארץ ישראל. לחיזוק דבריו מזכיר רמב"ן את גרי האריות שהיו עובדי עבודה זרה ונענשו על כך רק בארץ ישראל. קישור זה בין הצירוף "אלהי נכר הארץ" ובין גרי האריות מצוי כבר בפירוש ראב"ע לדברים לא 16:

אחרי אלהי נכר הארץ – ידענו כי השם אחד, והשנוי יבוא מהמקבלים, והשם לא ישנה מעשיו, כי כולם הם בחכמה; ומעבודת השם – לשמור כח הקבול כפי המקום; על כן כתוב "את משפט אלהי הארץ" (מל"ב יז 26). על כן אמר יעקב "הסירו את אלהי הנכר" (בר' לה 2). והפך – המקום הדבק בעריות, שהם שָׂאָר, והמשכיל יבין.¹⁶

דברי ראב"ע כאן הם המקור החשוב ביותר בפירושו לעניין מעלת הארץ, וראב"ע עצמו מפנה את קוראי פירושו למקור זה ארבע פעמים (בר' לה 2; וי' יח 18; כ 22; במ' טז 28). ראב"ע טוען בדבריו כי ה' בלתי משתנה, אך עבודת האל משתנה ממקום גיאוגרפי אחד למשנהו בהתאם למאפייניו הרוחניים של המקום.¹⁷ שני סיפורים מקראיים מדגימים עניין זה לדעת ראב"ע: האחד, סיפורם של גרי האריות, והשני, ציווי יעקב לבניו להסיר את "אלהי הנכר" קודם בואם לבית אל בתחילת כניסתם לארץ.¹⁸ כמו ראב"ע, גם רמב"ן מביא את שני הסיפורים האלו, באותו הסדר, זה אחר זה, אלא שמפרידה ביניהם שרשרת של מקורות חז"ל הדנים בייחוד הארץ.

4. וזו היא מצות יעקב אבינו לביתו ולכל אשר עמו בשעת ביאתם לארץ: "הסירו את אלהי הנכר אשר בתוכם והטהרו" (בר' לה 2). והשם לו לבדו נתכנו עלילות, שמתה רחל בדרך בתחילת בואם בארץ, כי בזכותה לא מתה בחוצה לארץ, ובזכותו לא ישב בארץ עם שתי אחיות; והיא היתה הנשאת באיסור האחות. ונראה שנתעברה מבנימין קודם בואם בשכם ולא נגע בה בארץ כלל, מפני הענין שהזכרנו.

רמב"ן מצרף להקפדתו של יעקב על עבודה זרה בארץ גם הקפדה על איסור עריות בארץ ישראל. לדברי רמב"ן, ה' זימן את מותה של רחל אסורת החיתון בראשית כניסתו של יעקב לארץ, על מנת למנוע חטא עריות בארץ ישראל. רעיון זה, אודות חוסר הקפדתם של האבות על עריות בחו"ל לעומת הקפדתם בארץ, מקורו בפירוש ראב"ע. ראב"ע נדרש לשאלת נישואי יעקב לרחל וללאה

¹⁵ כאן נושא ונותן רמב"ן בשורה של מדרשי חז"ל העוסקים בייחוד הארץ. ביניהם המדרש המפורסם בספרי, עקב יג: "הציבי לך ציונים". על גלגולו של מדרש זה עיין רביצקי, הציבי לך.

¹⁶ רמב"ן בפירושו לפסוק זה מעיד שמקור דבריו הוא בפירוש ראב"ע.
¹⁷ דברי ראב"ע מהווים שילוב של "תורת האקלימים" עם משנה אסטרוולוגית. תורת האקלימים מחלקת את חצי כדור הארץ הצפוני לשבעה אזורים אקלים. אזורים אקלים החם והקר מצויים בקצוות, ואילו אזורים האקלים הנוחים והנעימים מצויים במרכז. ארץ ישראל מצויה באזור האקלים הרביעי, שהוא הטוב והנח ביותר. השפעות האקלימים ייוחסו בפרשנות ובפילוסופיה היהודית גם לתנועתם של שבעת כוכבי הלכת. כך "תורת האקלימים" הפכה גם לתורה אסטרונית. ראה על כך בהרחבה: שוורץ, ארץ וכוכב; מלמד, ארץ ישראל, עמ' 52.

¹⁸ ציווי זה הוא אחד מארבעת המקומות שבהם מפנה ראב"ע את קוראיו לפירושו החשוב בדב' לא 16.

פעמיים בפירושו לפרשת עריות, ובשתייהן נראה כי לדעתו ההיתר נבע משהייתו של יעקב בחוץ לארץ: "ואם יש לך לב, תוכל להבין כי בימי יעקב שלקח שתי אחיות בחוץ ואחריו עמרם, שלקח דודתו במצרים לא נטמאו בהם" (ראב"ע, וי' יח 26).¹⁹ "וטעה המפרש, כי רחל ולאחיה לא היו אחיות... ודעתי – תדענה בפרשת וילך משה" (ראב"ע, וי' יח 18).

5. וכתב רבי אברהם בפרשת וילך (דב' לא 16)... והמשכיל יבין, אלו דבריו ז"ל.

לקראת סוף פירושו מזכיר רמב"ן את מקורו החשוב מפירוש ראב"ע. מעניין הדבר, שגם כאשר רמב"ן מפנה את הקוראים לפירוש ראב"ע בדברים לא 16, הוא בוחר לנסח את דבריו כלשונו של ראב"ע בהפנייתו הוא: "בפרשת וילך". ראייה לכך שדרך הפניה זו בפירוש רמב"ן נכתבה בהשפעת ראב"ע ניתן להביא מהעובדה שזו הפעם היחידה בפירוש רמב"ן, שבה הוא מפנה לדברי ראב"ע באמצעות ציון שם הפרשה. נוכל לומר, שבתודעתו של רמב"ן בשעה שציטט את פירוש ראב"ע מספר דברים, ניצבו גם פירושי ראב"ע האחרים שרמזו ל"סוד הארץ", גם כשלא נזכרו במפורש. גם מטבע לשונו של ראב"ע, "והמשכיל יבין", המופיע לגבי עשרים מסודותיו, אומץ על ידי רמב"ן בחמישים מקומות בפירושו.

6. ואין רשות לפרש בענין הארץ יותר מזה; אבל אם תזכה להבין "הארץ" הראשונה הנזכרת בפסוק 'בראשית' (א 1), והנזכרת בפרשת 'אם בחקותי' (וי' כו 42), תדע סוד נשגב ונעלם, ותבין מה שאמרו רבותינו, בית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה (תנחומא, ויקהל ז).²⁰

על גבי הסברו האסטרוולוגי של ראב"ע שהובא באריכות בדברי רמב"ן בשילוב הוכחות מפסוקים שמקורם בפירוש ראב"ע וממדרשי חז"ל, בנה רמב"ן נדבך נוסף, נסתר. מה שהחל כסוד מדעי-אסטרוולוגי מתפתח בסופו לסוד קבלי.²¹

ב. סוד הקרבן

הצירוף "סוד הקרבן" מופיע לראשונה בפירוש ראב"ע לסיפור קין והבל: "וישע... וטעמו כמו קָבֵל, והקרבן אליו 'שעו מני' (יש' כב 4), כדרך סוד הקרבן" (ראב"ע לבר' ד 4). בפירוש ראב"ע לישעיה מתבארת המילה "שעו" – הרפו. אם כן "וישע ה' אל הבל" כוונתו שה' הרפה מהבל כתוצאה מהקרבן הקרבן. זאת בדומה לנאמר לאחר מילת בנו של משה "וירף ממנו" (שם' ד 26).²²

סוד זה מופיע שוב בשעה שראב"ע מבאר מדוע נתנו בני ישראל דם על פתחיהם במהלך מכת בכורות (שם' יב 7). בשני פירושי לפסוק זה, נוקט ראב"ע

¹⁹ רמב"ן ביסס על דברי ראב"ע אלה את פירושו לבר' כו 5 שבו דן באיסורי עריות של עמרם ויעקב בחו"ל.

²⁰ רמב"ן רומז לסוד הקבלי של הארץ גם בפירושו לבר' יד 18: "או שידעו מעלתו בקבלה שהוא מכוון כנגד בית המקדש של מעלה, ששם שכינו של הקב"ה שנקרא צדק". והשווה לפירוש ראב"ע לתה' סח 36: "והנכון כי בית המקדש בארץ מכוון כנגד בית המקדש בשמים כמו וזה שער השמים והוא סוד מכוסה", וראה גם: פדיה, ארץ.

²¹ על מהותו הקבלי של סוד זה, ראה הרוי, ר' חסדאי, עמ' 154. ראה גם אצל רביצקי, הציבי לך, עמ' 13; פדיה, ארץ, עמ' 264 ואילך; הלברטל, הרמב"ן, עמ' 174.

²² כך מפרש טוב עלם, צפנת פענח, את דברי ראב"ע. הסופרקומנטר גם מקשר בין פירוש זה של ראב"ע לבין שני פירושי ראב"ע הנידונים בהמשך, אודות הדם על פתחי בני-ישראל במצרים ואודות טעמי הקרבנות בפתיחה לספר ויקרא.

לשון "כופר". בפירושו הקצר מקשר ראב"ע בין מתן הדם על פתחי הבתים לבין הסברו של משה על הצורך לזבוח לה' במדבר "פן יפגענו בדבר או בחרב" (שמ' ה 3), ועניין זה מכונה בפיו "סוד גדול": "כי דבר המערכה לא יסור כי אם בתת כופר, וזה סוד גדול; על כן אמר משה 'פן יפגענו בדבר או בחרב' (שמ' ה 3) (ראב"ע, הפירוש הקצר לשמ' יב 7).²³

"דבר המערכה" הוא גזרת המנגנון האסטרולוגי הקובע בעת היוולדו של האדם מה יארע לו בעתיד. ראב"ע סבר, שמה שנגזר על האדם על פי המערכת האסטרולוגית בעת היוולדו יבוא עליו בלי ספק. האדם אמנם אינו יכול לבטל את גזרות הכוכבים, אך הוא יכול להטות אותם ממנו אל עבר ישות אחרת. אם ייתן האדם כופר לנפשו, אזי גזרות הכוכבים לא יחולו עליו אלא על הכופר שנתן וכך יינצל האדם מן הגזרה. במצרים, דם השה היווה כופר לדמי אנשי הבית, ולכן סר המשחית מבני ישראל בראותו את דם השה על פתחי הבתים. במקרה של הבל, קרבנו היווה כופר בעבורו ועל כן ה' הרפה ממנו.

כמתבקש מטבעו של סוד זה, גם בפתיחת פירושו לספר ויקרא מתייחס ראב"ע לסוד הקרבן:

יתכן להיות מצוה אחת בעבור דברים רבים, כמצות העולה וכל הקרבן; כי בתת כל חלק בעתו, ימלט החלק שיש לו חלק לעולם הבא; על כן פירוש "לכפר" (וי' א 4) לתת כפר, והעד מתחלת כי תשא (שמ' ל 12); על כן כתוב "פן יפגענו בדבר" (שמ' ה 3)... והחטאות, והמנות להחיות מורי התורה... וטעם להזכיר הקרבנות קודם כל המצות, כי השכינה תשוב אל מקומה, אם לא ישמרו תורת העולה;²⁴ וכן היה. וחלילה חלילה להצטרך לעולה. וכן כתוב: "אם ארעב לא אומר לך" (תה' נ 12), רק יש לו סוד. לפי דברי ראב"ע, למצוות הקרבנות מספר טעמים. הוא פותח בהסבר האסטרולוגי של מתן כופר, ומוסיף גם טעמים אחרים, ביניהם פרנסתם של הכוהנים "מורי התורה". שני טעמים אלו עתידים לשמש בכתבי רמב"ן כפי שנראה להלן.

בפירוש רמב"ן, סוד הקרבן מופיע באותם הקשרים פרשניים ואף באותן לשונות של "סוד הקרבנות", "סוד גדול", ו"כופר":

1. פן יפגענו – פן יפגעך היו רוצים לומר, אלא שחלקן כבוד למלכות; לשון רבנו שלמה.

ורבי אברהם אמר: פן יפגענו – כולל אנחנו הישראלים, גם אתה פרעה וכל מצרים; ולכן בראותם מכת בכורות "אמרו כלנו מתים" (שמ' יב 33), כי התבררו להם דברי משה שאמר פן יפגענו בדבר, וגרשו אותם ללכת לזבוח. ואין דבר זה נכון, כי לא צו לאמר שיהיה בישראל דבר או חרב אם לא יזבחו, והם לא ישנו בשליחות השם דבר.

ועל דרך האמת: הוא סוד הקרבנות, שהם כופר מן הפגיעה, כי "לפניו ילך דבר" (חב' ג 4), או "בחרבו הקשה" (יש' כז 1) (רמב"ן לשמ' ה 3).

²³ גם אם לא הכיר רמב"ן את פירושו הקצר של ראב"ע לפסוק זה, יכול היה ללמוד על שייכותו של הפסוק לסוד הקרבן מתוך הפירוש הארוך שבו מוזכר עקרון ה"כופר" וגם מתוך דברי ראב"ע בפתיחת ספר ויקרא המקשרים את דברי משה "פן יפגענו בדבר" (שמ' ה 3) לסוד הקרבן.

²⁴ טענה זו של ראב"ע, משמשת את רמב"ן בהקדמתו לספר ויקרא כדי לבאר את הרצף בין החומשים שמות וויקרא.

יש לשים לב לשני דברים; האחד, ראב"ע אינו מזכיר כאן את סוד הקרבן, אף שפסקנו מופיע בהקשר לסוד זה בפירושו לשם' יב 7 וגם בפתיחה לספר ויקרא. השני, רמב"ן שולל את פירוש ראב"ע לפסוק וכפירוש הנכון הוא מביא את סוד הקרבנות מיסודו של ראב"ע אך מבלי להזכיר את שמו. כמו בפירוש ראב"ע, גם בפירוש רמב"ן המקום הראשון שבו מופיע סוד הקרבן הוא בסיפורם של קין והבל:

2. ויבא קין מפרי האדמה מנחה, והבל הביא גם הוא – הבינו האנשים האלה סוד [גדול מ]²⁵ הקרבנות והמנחות, וכן נח. ורבותינו אמרו שגם אדם הראשון הקריב שור פר (בבלי, חולין, ס ע"א); וזה יחסום פי המהבילים בטעם הקרבנות (ראה מו"נ ג, מו); ועוד ארמוז בו עיקר גדול ברצון הבורא (וי' א 9) (רמב"ן לבר' ד 3–4).

בסוף דבריו, יוצא רמב"ן נגד הרמב"ם שטען שישראל נצטוו על הקרבנות בעקבות חשיפתם לעבודה הזרה של האומות הסובבות אותם. בוי' א 9 טיעונו העיקרי של רמב"ן נגד הרמב"ם הוא שהקרבנות קרבנות קדמה להופעת העבודה הזרה בעולם ובאה ללא זיקה אליה. בהמשך דבריו מביא רמב"ן טעמים אחרים למצוות הקרבנות, שהם למעשה טעמיו של ראב"ע בפתיחת פירושו לספר ויקרא, אך ללא ציון שמו. בסופו של דבר קובע רמב"ן שהטעם האמיתי הוא בבחינת "סוד נעלם" שגם הוא כרוך בפסוק בתה' נ 12 שאותו ציין ראב"ע בפתיחתו לספר ויקרא:

ויותר ראוי לשמוע הטעם שאומרים בהם... כדי שישוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלהיו בגופו ובנפשו, ראוי לו שישפך דמו וישרף גופו לולא חסד הבורא שלקח ממנו תמורה וכפר הקרבן הזה... והמנות – להחיות בהן מורי התורה שיתפללו עליו... ואלה דברים מתקבלים, מושכים את הלב כדברי אגדה. ועל דרך האמת יש בקרבנות סוד נעלם... ושמא תאמר: "לאכילה הוא צריך", תלמוד לומר: "אם ארעב לא אומר לך כי לי תבל ומלואה" (תה' נ 12)...

הדברים מובאים בשם אומרים רק מחוץ לפירוש על התורה, בדרשת תורת ה' תמימה. שם מצטט רמב"ן מפירוש ראב"ע לפתיחת ספר ויקרא במלים "וזה לשון ר"א ואומר על דברים אלו:

ומכל מקום זה טעם נאה וראוי לקבלו. ואמת הוא שיש למצות התורה תועליות מרובות גופניות נראות ורוחניות, אבל המעלות שהפריט בקרבנות, שעל ידיהם שכינה שורה לעולם בישראל, ושהמקום הנבחר בעולם השפל הוא מקום הקרבנות, והוא כסא ה' בארץ, אלו הדברים צריכים לטעם אחר... והכתובים המפורשים בטעמי הקרבן הם אלו שכתוב, ונזכרה לה' אלהינו פן יפגענו בדבר או בחרב (שם' ה 2)... ועוד טעם הקרבן במזמור שהזכרתי, לא על זבחיך אוכיחך גו' (תה' נ 8).²⁶

רמב"ן מקבל את העיקרון שהציג ראב"ע בפתיחה לספר ויקרא, "יתכן להיות מצוה אחת בעבור דברים רבים". אך טוען שוב, שהפירושים שהציג ראב"ע אינם מספיקים. הטעם האמיתי לדעת רמב"ן, טמון בדברי משה "פן יפגענו" (שם' ה 2) [ובמזמור נ בתהלים הדין בתפקיד הקרבן. שני מקורות אלו כבר צורפו יחדיו על ידי

²⁵ הנוסח שנוסף בסוגריים המרובעים הוא עפ"י שעוועל, פירוש רמב"ן, כרך א', עמ' מג.

²⁶ שעוועל, כתבי רמב"ן, כרך א', עמ' קסד-קסה.

ראב"ע בפתיחתו לספר ויקרא.

בדומה לסוד הארץ, גם בסוד הקרבן ניכרת השפעתם הרבה של פירושי ראב"ע על פירושי רמב"ן הן מבחינת המינוח הן מבחינת ההקשרים הפרשניים. כל זאת בלא שרמב"ן מזכיר את ראב"ע בשמו בפירושו. בדומה לסוד הארץ, גם בסוד הקרבן נוטל רמב"ן תופעה המוסברת על ידי מנגנון אסטרולוגי בכתבי ראב"ע, יחד עם מינוחיו והקשריו הפרשניים, ובונה על גביו מנגנון קבלי.²⁷

ג. סוד אל שדי

בהגותו הפילוסופית של ראב"ע ניצבו שלושה עולמות: (1) העולם השפל, התת-ירחי, שבו שוכן האדם; (2) העולם האמצעי או התיכון – שהוא עולם הכוכבים והגלגלים; (3) העולם העליון – מקום משכנה של האלוהות. ראב"ע סבר שמצב הכוכבים בעולם האמצעי בעת היוולדו של האדם הוא הקובע את גורלו של אדם זה, היושב בעולם התת-ירחי. אך היות ובאדם ניתנה נשמה שמקורה בעולם העליון, יש לו היכולת והאפשרות לעקוף את גזרותיו של העולם האמצעי על ידי הדבקות באלוהות השרויה בעולם העליון. בצורה זו, גורל האדם יהיה נתון אך ורק בידי העולם העליון, וכך יוכל להינצל מגזרות העולם התיכון. השם "אל שדי", לדעת ראב"ע, מבטא את אותו הכוח האלוהי העוקף את גזרות הכוכבים ומנהיג את האדם בשונה מחוקי האסטרולוגיה:

ועתה אגלה לך קצת סוד אל שדי: ידענו, כי השם ברא השלשה עולמות שהזכרתי (שמ' ג' 15). והעולם השפל יקבל כח מעולם התיכון – כל אחד מהפרטים כפי המערכת העליונה. ובעבור כי נשמת האדם גבוהה מן העולם האמצעי, אם היתה הנפש חכמה והכירה מעשה השם שהם בלא אמצעי, ועל ידי אמצעי, והניחה תאות העולם השפל, והתבודדה לדבקה בשם הנכבד – אם יש במערכת הכוכבים בעת ההריון רעה שתבוא עליו ביום ידוע, השם, שדבק בו, יסבב סבות להצילו מרעתו... לא שהמערכת תשחת, רק שידע הדבק בו, שמו, חדש שמתחדש לו טוב, לא היה במערכתו... וזהו סוד כל התורה (ראב"ע, הפירוש הארוך לשמ' ו' 3).²⁸

ראב"ע מכנה את דרך ההנהגה של "אל שדי", המאפשרת לאדם לעקוף את גזרות האסטרולוגיה על ידי דבקות בשם, כ"סוד כל התורה". בהמשך דבריו כותב ראב"ע, שבדרך הנהגה זו נהג ה' עם האבות, שביטל מהם עקרות ושאר קשיים. אך האבות עצמם לא יכלו לבצע פעולות שהן כנגד הטבע. לשם כך נדרש שם הויה שנודע למשה.

²⁷ דן בכך שוורץ, מתאורגיה למגיה, במיוחד עמ' 393–394; ראה גם הנ"ל, אסטרולוגיה ומגיה, עמ' 128–140. הסטת המנגנון מהעולם האסטרולוגי אל עולם הספירות אינו רק שינוי טכני המעביר את השרביט משלטון הכוכבים לפעולתם של הספירות, אלא שינוי מהותי בתפיסת מגמתם של הגורמים השמימיים הקובעים את המתרחש בעולם התת-ירחי. האסטרולוג רואה בגזרות הכוכבים גזרות עיוורות הנוטלות מערך ומנגנון מוסרי, ובניגוד לכך בעולם הספירות קיימים אספקטים מוסריים בהיותו פועל בכיוון מסוים ולעבר מטרה רוחנית מסוימת, ראה לנגרמן, רמב"ן ומדע, עמ' 242. עוד על סוד הקרבנות בפירוש ראב"ע עיין סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 340; לנגרמן, אסטרולוגיה ראב"ע, עמ' 35–42. על סוד הקרבנות אצל רמב"ן ראה שלום, ראשית הקבלה, עמ' 141–146; חנוך, הרמב"ן כמקובל, עמ' 394–430.

²⁸ ראה גם פירוש ראב"ע הארוך לשמות כג' 25.

רמב"ן מאמץ את ביאורו של ראב"ע לשם "אל שדי" ואת ההבחנה בין שם זה לבין שם ההויה, תוך שהוא משלב מונחים קבליים:

ורבי אברהם פירשו בשם הנגיד ז"ל מגזרת "שודד", כלומר: מנצח ומשודד מערכות השמים. וזהו הנכון, כי הוא מדת גבורה מְנַהֶגֶת העולם, שיאמרו בה החכמים (ראה ב"ר לה, ג) מדת הדין של מטה. וטעם להזכיר עתה זה השם, כי בו יעשו הנסים הנסתרים לצדיקים, "להציל ממות נפשם, ולחיותם ברעב" (תה' לג 19), ולפדותם במלחמה מיד חרב, ככל הנסים הנעשים לאברהם ולאבות, וככל הבאים בתורה בפרשת אם בחקותי ובפרשת והיה כי תבא בברכות וקללות; שכולם נסים הם, כי אין מן הטבע שיבואו הגשמים בעתם בעבדנו האלהים, ולא שיהיו השמים ככרזל כאשר נזרע בשנה השביעית, וכן כל היעודים שבתורה, אבל כולם נסים ובכולם תתנצח מערכת המזלות, אלא שאין בהם שנוי ממנהגו של עולם כנסים הנעשים על ידי משה רבינו בעשר המכות ובקריעת הים והמן והבאר וזולתם, שהם מופתים מְשֻׁנִּים הטבע בפרסום, והם שיעשו בשם המיוחד אשר הגיד לו (רמב"ן לבר' יז 1).

רמב"ן זיהה את השם "אל שדי" עם הכוח המחולל "נסים נסתרים".²⁹ בעוד שראב"ע דיבר על דבקותו של היחיד בה', רמב"ן דן על דרך הנהגה זו לגבי כל מנגנון השכר והעונש בתורה, ליחיד ולכלל. אך העיקרון הוא אותו העיקרון: "ובכולם תתנצח מערכת המזלות". וכפי שראב"ע הכתיר את סוד "אל שדי" כ"סוד כל התורה", כך קבע רמב"ן כי הנסים הנסתרים הנובעים מהנהגת שם זה הם "יסוד התורה כולה". אי אפשר שלא להתרשם מן הדמיון שבין שתי ההצהרות:³⁰

ומן הנסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בנסים הנסתרים, שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבנו עד שיאמין בכל דברינו ומקרינו כולם נסים, אין בהם טבע ומנהגו של עולם, בין ברבים בין

²⁹ בתורת הנסים של רמב"ן דן ברגר, נסים וטבע. על השפעתו של ראב"ע על תורת השמות של רמב"ן וזיקתה לנס ראה הלברטל, הרמב"ן, עמ' 171–173. על מקום הנס בהכרעותיו הפרשניות של רמב"ן ראה: סקלרץ, מקום הנס.

³⁰ המעניין הוא, שרמב"ן מטיח הצהרה זו חזרה בפניו של ראב"ע בפירושו לבר' מו 15: "והנה פן יהיה חכם בעיניו בסתירת דברי רבותינו, אני צריך לענות אליו, ואומר כי על כל פנים יהיה בדבר יוכבד פלא גדול מן הנסים הנסתרים, שהם יסוד התורה". ראה על כך הערתו של ספטימוס, תוכחת מגלה, עמ' 23 הערה 42. במאמרי: סקלרץ, שבש ופתה, ביקשתי להוכיח שלמרות שרמב"ן כותב שהוא משיב על דברי ראב"ע משום שסתור את דברי חז"ל, המחלוקת אינה סביב תקפותם של מדרשי חז"ל אלא סביב תקפותם של ה"נסים הנסתרים" שאינם כתובים במפורש במקרא. כעת נצטרך לחדד את סיבת המחלוקת, שכן לא ייתכן שהוויכוח בין ראב"ע ורמב"ן היה אודות האמונה העקרונית בנסים נסתרים, שהרי ראב"ע הקדים את רמב"ן בכך. יש לומר אפוא שוויכוחם נסב סביב השאלה אם עיקרון זה משפיע על הדברים שהתורה בוחרת לספר מצד אחד ונמנעת מלספר מצד שני. רמב"ן היה סבור, שבהיות הנסים הנסתרים יסוד כל התורה, היא נמנעת מלפרט אירועים הנובעים ממנגנון זה. לכן, לדעת רמב"ן, ייתכנו נסים שלא נכתבו במקרא במפורש, והוא מוכן לקבלם ולשלבם בפירושו לתורה. ראב"ע חולק על ההנחה שקיומו של מנגנון "אל שדי" פוטר את התורה מלספר על נסים חשובים שאירעו, וכפרשן הפשט הוא דבק בעקרונו הפרשני "אחר הכתוב נדרוף" (הפירוש הארוך לשמ' ז 24; ט 11). לשיטתו, רק מה שנכתב הוא המחייב מבחינה פרשנית. ראה גם מאמרי: סקלרץ, כבשן האש.

ביחיד; אלא אם יעשה המצות – יצליחנו שכרו, ואם יעבור עליהן – יכריתנו ענשו, הכל בגזרת עליון, כאשר הזכרתי כבר (רמב"ן לשם' יג 16).

רמב"ן שב לדון בביאורו של ראב"ע לשם "אל שדי" בפירושו לשם' ו 2 וכתב: "וצדקו כל דברי רבי אברהם בענין הזה, אלא שהוא כמתנבא ואינו יודע". לדברי ג' שלום מבקש רמב"ן לומר: "כל דברי רבי אברהם על ענין התאמה בין מעשי התחתונים והעליונים הקשורים בצורה מוסרית עם הנהגת הטבע צודקים. אלא שהוא 'כמתנבא ואינו יודע', דהיינו הוא רחוק מלהבין שיש כאן סוד קבלי בהנהגת הכוחות העליונים במעשי בראשית... כוח זה לדעתו אינו אלא זהה עם השכינה או מידת הדין שלמטה זו היא הספירה האחרונה הפועלת את הבריאה בהנהגתה".³¹

אם כן, רמב"ן כראב"ע קושר את השם "אל שדי" עם דרך ההנהגה העוקפת את המנגנון הטבעי של הנהגת העולם, תוך שימוש במינוח כמעט זהה לשל ראב"ע "[סוד כל התורה". אלא שרמב"ן הרכיב על המנגנון האסטרולוגי שבו דן ראב"ע מנגנון קבלי. גם ההבחנה בין שם זה לבין שם הווייה, המקנה ליחיד את היכולת לעשות אותות ומופתים נגד חוקי הטבע, משותף לשניהם, כשהאחד דן במערכת אסטרולוגית והשני במערכת קבלית.

ד. סוד גן-עדן

בהקדמה לפירושו, בדרך השלישית, ראב"ע מבקר את פרשנותם האלגורית של הנוצרים, המכונה על ידו "סוד": "והדרך השלישית דרך חשך ואפלה/ והיא מחוץ לקו העגולה/ והם הבודים מלבם לכל הדברים סודות/ ואמונתם כי התורה והמשפטים חידות/ ולא אאריך להשיב עליהם/ כי עם תועי לבב הם". בהמשך דבריו ראב"ע מודה שיש מקומות שבהם יש למצוא "סוד" במשמעות הדברים, כאשר פשט הדברים סותר את ההיגיון או את החושים.³² כמו כן, קיימים לדעתו מקומות שבהם הכתובים סובלים שני רובדי פירוש – פשט וסוד. פרשת עץ הדעת מובאת כדוגמה לכתוב הסובל והטומן בחובו שני רובדי משמעות אלו: "ובעץ הדעת סוד ינעם/ גם הדברים הם אמת כמשמעותם".³³

ואכן, בפירושו לסיפור גן-עדן כותב ראב"ע: "ודע כי כל מה שמצאנו כתוב הוא אמת, וכן היה ואין בו ספק; גם יש לו סוד" (ראב"ע לבר' ג 24). ראב"ע אינו מסתפק בקביעה כללית זו, אלא מציג את פרטי האלגוריה בשני פירושו. בספר הישר בקצרה (בר' ג 24) ובשיטה האחרת ביתר אריכות (בר' ג 21). בשיטה האחרת מגלה ראב"ע שהוא נטל את הפירוש האלגורי מרבי שלמה בן גבירול, פירוש שאינו בידינו היום. משני פירושו עולה שסיפור גן עדן הוא אלגוריה לכוחות הפועלים והמנהיגים את העולם בכלל ואת האדם בפרט. בלשונו של יוסף טוב עלם: "כי כאשר קרה לאדם הראשון בחטאו על ידי הנחש כן יקרה לכל איש עם יצרו... נתגלה חטאו להודיע שיש יכולת ביד כל איש להשמר מן החטא ולעשות הטוב והישר ונתגלה ענשו להפחיד השומעים בדרך והנשארים ישמעו ויראו ולא

³¹ שלום, הקבלה בגירונה, עמ' 306–307. ראה גם לנגרמן, אסטרולוגיה ראב"ע, עמ' 242–243.

³² בעקרונות אלו ממשיך ראב"ע את דרכו הפרשנית של רס"ג. ראה למשל מאורי, דברי יחיד, עמ' 215 הערה 47 ושם ספרות.

³³ כך גם בהקדמתו לשיטה האחרת, הדרך האחת: "גם נכון הוא להיות לדברים סודות/ והם בעצמם אמת גם חידות/ כדבר גן עדן ועץ הדעת/ ותהיה חכמת לב עם חכמת מפי אב נשמעת".

יוסיפו ללכת אחרי תאותם ויזהרו מן החטא".³⁴

בפירושו האלגורי של ראב"ע גן עדן הוא משל לעולם הביניימי. עדן הוא העולם העליון, הגן המלא בנטיעות הוא משל לעולם האמצעי המלא בכוכבים. הכרובים הם המלאכים המצויים בעולם הגלגלים וגזרותיהם קובעות את הנעשה בעולם התת-ירחי. החרב הוא משל למשטרם בארץ. הנהר הוא העולם התחתון וארבעה ראשים הם ארבעת היסודות, שמהם מורכבים כל הדברים שהם גוף. גיבורי הסיפור הם כוחות האדם: אדם הראשון הוא משל לנשמה המשכלת באדם, משכן השכל, חוה היא משל לרוח החיה המחיה את הגוף, והנחש הוא היצר. עץ הדעת מסמל את תאוות המשגל וכותנות העור הן הגוף שבו שוכנים הנשמה המשכלת ורוח החיים. סיפור גן עדן מורה לאדם שאם במשך שהותו בעולם השפל יימנע מללכת בעצת יצרו (הנחש) ואחר התאוות (עץ הדעת) ויבחר לעסוק בתורה ובחכמה (המשולים לעץ החיים) יוכל לצאת מתחת ממשלת הכוכבים (הכרובים) ולהט החרב המתהפכת, והאדם בחכמתו יוכל להידיבק בשם ויתקיים לעולם.³⁵

דברי ראב"ע בהקדמתו "ובעץ הדעת סוד ינעם/ גם הדברים הם אמת כמשמעם" היו ידועים לרמב"ן והוא מצטט אותם בשם אומרם בשניים מכתביו, לשתי מטרות הפוכות. פעם אחת דברי ראב"ע מובאים על מנת לבסס את קיומו של פירוש נסתר בנוסף ולמרות הפירוש על דרך הפשט.³⁶ ופעם אחרת דברי ראב"ע באים דווקא על מנת לבסס את קיומו הממשי של גן עדן בנוסף ולמרות קיום הפירוש על דרך הסוד.³⁷ בפירושו לתורה, לעומת זאת, שמו של ראב"ע נעדר לחלוטין. זאת אף שהזיקה בין שתי דרכי הפרשנות של רמב"ן לפרשת גן עדן לבין פירוש קודמו ברורה:

ודע והאמן כי גן עדן – בארץ, ובו עץ החיים ועץ הדעת, ומשם יצא הנהר ויפרד לארבעה ראשים הנראים לנו, כי פרת בארצנו ובגבולנו, ופישון הוא נילוס מצרים כדברי הראשונים;

אבל כאשר הם בארץ כן יש בשמים דברים יקראו כן. והם לאלה יסוד... אבל כל אלה דברים כפולים, הגלוי והחתום בהם אמת (רמב"ן לבר' ג 22). בתחילת דבריו מבסס רמב"ן את קיומו הממשי של גן עדן בארץ. לשם כך הוא יוצא במובלע נגד ראב"ע שפסל את זיהויו הגאוגרפי של רס"ג לגן עדן עלי אדמות.³⁸ קיום המציאות הארצית חשוב למקובל, כי בלעדיו אין קיום להשתקפותה של מציאות זאת בעולמות עליונים. שתי המציאויות – הארצית והשמימית – תלויות זו בזו, הסמל מקבל ממשות מהארצי, הארצי משתקף מהשמימי, "הנסתר קשור באופן הכרחי בנגלה ובעשייה אשר בלעדיה לא יוכל הסמל המיסטי להתקיים כלל".³⁹

³⁴ טוב עלם, צפנת פענח, עמ' 59.

³⁵ ראה טוב עלם, צפנת פענח (לעיל הערה 35), וכן פרייט, מעשה בראשית, עמ' 76 – 77. סוד גן עדן משולב גם בפירוש ראב"ע לדב' לב 39 בדיונו בעולם הבא. וראה דברים דומים גם ב"ספר המולדת", מובא אצל סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 198.

³⁶ דרשה על דברי קהלת, שעוועל, כתבי הרמב"ן, כרך א', עמ' קפ.

³⁷ תורת האדם, שעוועל, כתבי הרמב"ן, כרך ב', עמ' רצד–רצח. הדברים נאמרו כפולמוס עם דעת הרמב"ם. עיין על כך אצל פדיה, ארץ, עמ' 271. בדיון זה של רמב"ן בתורת האדם קיימים מוטיבים נוספים ממשנתו של ראב"ע, כגון: הקבלת מבנה המשכן למבנה העולם הביניימי והשימוש במילה "מוצק" שהוא מיסודו של ראב"ע. ראה סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 215.

³⁸ ראב"ע לא התכוון לבטל את עצם קיומו הארצי של גן עדן, אלא רק את זיהויו ה"שירותי" של רס"ג. ראה ראב"ע לבר' ב 11.

³⁹ שלום, ראשית הקבלה, עמ' 152. בחיבורו "תורת האדם" (שעוועל, כתבי הרמב"ן, כרך ב', עמ' רצו) תיאר רמב"ן את היחס בין גן עדן הארצי לבין גן עדן השמימי

יש שביקשו להרחיב את שיטת פרשנותו הכפולה של רמב"ן מסיפור גן עדן לכל התורה כולה,⁴⁰ ואף לכל המקרא.⁴¹ אך עובדה היא, שרמב"ן אינו נוקט בדרך פרשנות כפולה לאורך כל ספר בראשית, ובוודאי לא לאורך כל התורה והמקרא. מתוך עיון בדרכו הפרשנית נוכל לומר, שכפרשן ראה רמב"ן את דרך הפרשנות הכפולה מתאימה רק למיעוט מן הפסוקים,⁴² כפי שסבר ראב"ע לפניו. בנוקטו דרך פרשנית זו קבע רמב"ן כקודמו, שהפרשנות האזוטרית אינה עוקרת את פרשנות הפשט ממקומה, ושההתרחשות הממשית של הדברים במקומה עומדת לצד משמעות נוספת על דרך הסוד. אלא שבשונה מקודמו, שראה בסוד גן עדן סוד פילוסופי-אסטרוולוגי, ראה רמב"ן בסוד הגן סוד קבלי שבמרכזו ניצב חטא האדם הראשון, המהווה מוקד מרכזי בספרות הקבלה עד היום.⁴³

ה. סוד ימות עולם

בסיומה של פרשת הבריאה נאמר: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות" (בר' ב 3). רמב"ן מבאר את המילה "לעשות" על פי סוד קבלי:

ודע, כי נכלל עוד במלת "לעשות", כי ששת ימי בראשית הם כל ימות עולם, כי קיומו יהיה ששת אלפים שנה, שלכך אמרו, יומו של הקדוש ברוך הוא אלף שנים (בראשית רבה יט, ח; מהדורת תאודור-אלבק עמ' 178)... אבל היתה הבריאה ביום הראשון האור, כנגד האלף של ימות אדם שהיה אורו של עולם, מכיר את בוראו... בשני – "יהי רקיע... ויהי מבדיל" (בר' א 6) – שבו היו מובדלים נח ובניו הצדיקים מן הרשעים ונידונו במים... היום השביעי – שבת, רמז לעולם הבא שכולו שבת ומנוחה לחי העולמים.

לפי פירוש זה, המילה "לעשות" מורה על עשייה המתמשכת גם מעבר לששת ימי הבריאה. בעשייה זו ימי הבריאה מסמלים ויוצרים את ההיסטוריה העולמית. תופעה זו מכונה בפי רמב"ן "סוד ימות עולם" (פירושו לשם' כא 2, להלן). סוד זה מעוגן בתורה קבלית הסוברת, שהאלוהות מתבטאת לא רק בספירות, אלא גם בסדרי בריאות שהספירות השונות פועלות בהן. כל אחת משבע הספירות התחתונות, שהן כנגד שבעת ימי בראשית, מהווה יחידה קוסמית של מעשה

בביטוי "ציורי דבר". ביטוי זה משמש את רמב"ן בפירושו בתחום "מעשי אבות סימן לבנים" (רמב"ן, הקדמה לספר שמות, והשווה דבריו לבראשית יב 6). על שיטה פרשנית זו של רמב"ן עיין אצל חנוך, הרמב"ן כמקובל, עמ' 437 הערה 818 ופונקנשטיין, פרשנות טיפולוגית. כפי שמעשי האבות היו כמשמעם וגם שימשו כ"ציורי דברים", המסמלים והקובעים את מאורעות העתיד, כך סיפור האדם הראשון בגן עדן אירע בצורה ממשית וגם מסמל, קובע ומשקף מציאות אחרת. אך בשונה ממעשי האבות, מציאות זו אינה ארצית אלא מציאות רוחנית בעולם הספירות. על הביטוי "ציורי דברים" בהגות הרמב"ן עיין פדיה, ארץ, עמ' 275–283.

⁴⁰ "חיבורו של הרמב"ן על התורה עשוי כולו במתכונת 'הדברים הכפולים': זהו פירוש עקבי ושיטתי לתורה, המיוסד כולו על הכפילות של דרך הפשט ודרך האמת או דרך הסוד" (פדיה, ארץ, עמ' 282).

⁴¹ "It would not be incorrect, in my opinion, to further extend this principle to Scripture in general" (וולפסון, דרך האמת, עמ' 112).

⁴² וולפסון, דרך האמת, הציג חלק מהם. יתכן שעובדה זו כרוכה בקביעתו של ג' שלום שבה פתחנו את דיונו, שלפיה רמב"ן החשיב כקבלה רק דברים מסוימים שנמסרו ישירות מרבותיו. ראה לעיל הערה 7.

⁴³ עיין למשל, שלום, הקבלה בגירונה, עמ' 366–369.

בראשית מיוחד. כל יחידה כזאת היא עולם שלם שנבנה מתוהו ובוהו ומתקיים שבעת אלפים שנה, ואחר כך חוזר לתוהו ונבנה מחדש בכוח פעולתה של הספירה הבאה אחריה. אחרי ארבעים ותשעה אלף שנים חוזרת כל המציאות העולמית למקורה. המקובלים ביססו תורה זו על הגמרא הקובעת שימות העולם הם ששת אלפים שנה ואלף אחד של חורבן: "שיתא אלפי שנה הוי עלמא וחד חריב" (בבלי, ראש השנה, לא ע"א; סנהדרין, צו ע"א).⁴⁴

רמז לסוד זה מצאו המקובלים במצוות השמיטה והיובל. מצוות השמיטה בנויה על מחזוריות של שבע שנים ולכן כינו המקובלים כל יחידה קוסמית של שבעת אלפים שנה בשם "שמיטה". מצוות היובל היא שנת החמישים שבה נקרא דרור לארץ והעבדים והקרקעות חוזרים למקומם. לכן שנת החמישים אלף, שבה המציאות העולמית שבה למקורה, כונתה בפיהם "היובל הגדול".⁴⁵ רמב"ן מזכיר סוד זה בפירושו בזיקה למצוות השמיטה והיובל וכן בזיקה למצוות שחרור העבד בשנה השביעית לעבודתו או בשנת היובל:

התחיל המשפט הראשון בעבד עברי... ויש בה עוד זכר למעשה בראשית כשבת, כי השנה השביעית לעבד שבתון ממלאכת אדוניו כיום השביעי; ויש בה עוד שביעי בשנים, שהוא היובל, כי השביעי נבחר בימים ובשנים ובשמיטות. והכל לענין אחד, שהוא סוד ימות העולם מ"בראשית" (בר' א 1) עד "ויכלו" (בר' ב 1). ולכן המצוה הזאת ראויה להקדים אותה, שהיא נכבדת מאד, רומזת דברים גדולים במעשה בראשית (רמב"ן לשם' כא 2).

ועבדו לעולם... והמשכיל יבין כי לעולם, כמשמעו, כי העובד עד היובל עבד כל ימי עולם. ולשון מכילתא, רבי אומר: בא וראה שאין "עולם" אלא חמשים שנה, שנאמר: ועבדו לעולם – עד היובל (נזיקין ב מהדורות האראוויטץ-רבי' עמ' 254). ושכח רבי אברהם מה שהשכיל וכתב במקום אחר (רמב"ן לשם' כא 6).

והזכיר כי עוד יש שמיטה לעבד – השנה השביעית שלו, כי גם השמיטה ההיא כשמיטה הנזכרת. והכל לזכור ימות עולם כאשר רמזתי במקומו ושם נרמז, כי "והיה לך עבד עולם" (להלן פסוק 17) – כפשוטו (רמב"ן לדברים טו 12).

בביאור מועד שחרור העבד אימץ רמב"ן את מדרש ההלכה המובא ברש"י, "ועבדו לעולם – עד היובל". פירוש זה נתפס אצל רמב"ן כפשוטו של מקרא, בהיות היובל מכיל ומסמל את כל ימות העולם.⁴⁶

בפירוש זה, חולק רמב"ן על ראב"ע תוך שהוא רומז שקודמו כבר כתב דבר מה הקשור בפירוש הנכון של הפסוק, דהיינו ש"עד עולם" משמעו "עד היובל". רמב"ן מתכוון לביאורו של ראב"ע לוי' כה 2, שם – ורק שם – מופיע הצירוף "סוד ימי עולם" בפירוש ראב"ע, ומשם נטלו רמב"ן.

⁴⁴ מימרא זו מוזכרת בפי רמב"ן בקשר לסוד ימות עולם בדרשת "תורת ה' תמימה", שעוועל, כתבי הרמב"ן, עמ' קסט; ראה גם: שלום, הקבלה בגירונה, עמ' 300–301.

⁴⁵ רמב"ן ושאר מקובלי גירונה שאבו מרבי אברהם בר חייא, בן דורו של ראב"ע, או הישר ממקורותיו הנוצריים, את ההקבלה בין התוכן המיוחד של כל יום ויום במעשה בראשית ובין האלף בהיסטוריה העולמית המתאים לו, עד שכל ההיסטוריה אינה מופיעה אלא כגילוי התוכן הגנוז בכל אחד ואחד מימות השבוע של בראשית. כך הפכה תורה זו מתורה של אסטרונומים לתורה מיסטית. ראה שלום, ראשית הקבלה, עמ' 176–192; חלמיש, מבוא לקבלה, עמ' 162–165; פדיה, ארץ; סלע, בר חייא.

⁴⁶ רמב"ן חוזר על דעה זו בדרשה על דברי קהלת, שעוועל, כתבי הרמב"ן, כרך א', עמ' קפח.

הפסוק ההוא עוסק בשנת השמיטה: "ושבתה הארץ שבת לה".⁴⁷ ופירש שם ראב"ע: "וטעם שבת לה" – כיום השבת. וסוד ימי עולם רמוז במקום הזה". ראב"ע מצביע על העובדה שהצירוף "שבת לה" מופיע רק ביום השבת (שמ' כ 9; דברים ה 13) ובשנת השמיטה (וי' כה 2, 4), ועובדה זו רומזת למה שהוא מכנה "סוד ימות עולם". רמב"ן שם (וי' כה 2) מפרש את לשונו הסתומה של ראב"ע:

שבת לה' – לשם ה', כשם שנאמר בשבת בראשית, לשון רבנו שלמה. ורבותינו לא כך נתכוונו במדרשם... ולשון הברייתא בתורת כהנים (בהר פרשתא א פרק א, ב): שבת לה' – כשם שנאמר בשבת בראשית כך נאמר בשביעית שבת לה'... והנה בכאן עוררו אותנו בסוד גדול מסודות התורה, כבר רמז לנו רבי אברהם, שכתב: וטעם שבת לה' – כיום השבת, וסוד ימות עולם רמוז במקום הזה. וכוף אזנך לשמוע מה שאני רשאי להשמיעך ממנו בלשון אשר אשמיעך, ואם תזכה תתבונן. כבר כתבתי בסדר בראשית (כר' ב 3), כי ששת ימי בראשית הם ימות עולם, ויום השביעי שבת לה' אלהיך, כי בו יהיה שבת לשם הגדול, כמו ששינוי (משנה, תמיד, ז, ד): בשביעי מה היו אומרים? "מזמור שיר ליום השבת" (תה' צב 1) – לעתיד לבא שכולה שבת ומנוחה לחיי העולמים. והנה הימים רמז לאשר ברא במעשה בראשית, והשנים ירמזו לאשר יהיה בבריאת כל ימי עולם. ועל כן החמיר הכתוב בשמיטה יותר מכל חייבי לאוין וחייבי הגלות עליה... מפני שכל הכופר בה אינו מודה במעשה בראשית ובעולם הבא... והיובל יודע עוד מ"בראשית" עד "ויכולו", כי ישובו ביובל הכל "איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו" (להלן, י) כי הוא מוסד המאמין יחריש.

רמב"ן סבר שרש"י לא קלע לכוונתם של חז"ל במדרשם, ואילו ראב"ע ידע את כוונתם אך הסתפק בפירוש מעורפל. לכן הולך רמב"ן ומבאר את הסוד שראב"ע רק רמז אליו. בדבריו, שוב קשר רמב"ן בין שבעת ימי הבריאה לשלוש המצוות, שמיטה, יובל ושחרור העבד, הסובבות סביב מחזוריים של שבע. שוב הזכיר רמב"ן את ההקבלה בין שבעת ימות השבוע לאלפי שנות היקום שאותה הציג בפירושו לבר' ב 3.

מהלך דומה מצוי בדרשותיו של רמב"ן, שם כתב רמב"ן על דברי ראב"ע: "וכתב הר"א וסוד ימות עולם רמוז במקום הזה, ואין בספריו דבר מורה על קבלתו הטובה יותר מזה".⁴⁷ מלשונו של רמב"ן נראה, שהוא היה סבור שסודות הקבלה אודות תורת השמיטות היו ידועים לראב"ע ואליהם התכוון בפירושו לתורה. אך מפרשי ראב"ע ביארו את סודו כסוד אסטורלוגי הנטול יסודות קבליים. גם חוקר הקבלה גרשם שלום סבר שאין בסודותיו של ראב"ע יסודות קבליים, וכך הוא כותב על דברים אלו של רמב"ן:

יחסו לן' עזרא לפעמים מלא כבוד, לפעמים קרובות מלא ביקורת, יש אפילו שהוא מוצא פה ושם שאברהם נ' עזרא מכוון כנראה לפי דעתו לסודות הקבלה, הרי ר' אברהם נ' עזרא אוהב להפגין בפירושו כל מיני סודות על פסוקים, ומה הם הסודות של ר' אברהם נ' עזרא בפירושו על התורה – על זאת יש ספרות שלמה מימי הביניים, מהמאה ה-13 ואילך, שניסו לעמוד על כוונותיו, אם כוונתו יפה או לא כוונתו יפה – זו היא שאלה גדולה. יש לנו ספרים עבים בענין זה, יש ספר של ר' יוסף אבן כספי, של ר' שמואל מוטוט מן המאה ה-14 ואילך, שפרשו את דברי ר' אברהם נ' עזרא וסודותיו, הבינו סודותיו בכוונות אליגוריות פילוסופיות ולא כדברי קבלה. רק הרמב"ן אומר בשנים-שלושה מקומות, שכאילו אולי גונב אליו שאלה

⁴⁷ דרשת "תורת ה' תמימה", שעוועל, כתבי הרמב"ן, כרך א', עמ' קסט. השווה לדבריו בדרשה על דברי קהלת, שעוועל שם, עמ' קצ.

הם דברי קבלה, הוא אומר זאת ברמז, ולא כדבר ודאי ואין לנו גם כל נתונים לחשוב, שאמנם ר' אברהם נ' עזרא ידע על מסורת קבלית, אין כל הוכחה סובסטנציאלית בענין זה עד היום.⁴⁸

ואכן, יוסף טוב עלם מבאר את סוד ימות עולם בהסבר אסטרולוגי מובהק (וי' כה 2):

כי הוא מדבר על סדר העולם ומנהגו תמיד אשר ינהגו אותו שבעת המשרתים האל אשר בראם וגזר עליהם לעשות כן תמיד, ונתן לכל אחד ימים ידועים ושנים ידועות ושעות ידועות וארצות ידועות ומינים ידועים שימשול עליהם בכלל הוא לבדו, ובאהבת השם את האבות נתן לבניהם תורה שתודיעם איך ינצלו מגזירות המשרתים המזיקים, ועל כן אמר הכתוב שישבתו ישראל בעת שתגיע הממשלה לשבתי, והטעם כדי שינצלו מן הגזירות הבאות מכח שבתי. והודיעתנו התורה כי הימים המיוחדים לשבתי הם היום השביעי והשנה השביעית ושנת החמישים שהיא היובל... והנה בהיותם שומרים החוקים האלה דומים למלאכים המשרתים את פני המלך, ששומרים משמרתם כאשר גזר עליהם אדון הכל, וכאשר יעמדו המשרתים לעולם, כן יעמדו גם הם לעולם, גם הם ישבו בארצם לבטח ויאריכו שנים ותחכם נשמתם ותעמוד בסוד המלאכים, שהיא עבודת השם, הבורא הכוכבים ותנועתם, על כן נזכר כאן השם.

סוד ימות עולם, כפי שהבינו יוסף טוב עלם, כרוך בסוד אסטרולוגי המורה כי הימים שבהם שולט שבתאי טומנים בחובם סכנה. לדבריו, מצוות השביתה ביום השבת, בשנת השמיטה ובשנת היובל, באה כדי להגן על עם ישראל מנזקיו של שבתאי. דברים אלו הם פרי התפיסה האסטרולוגית המוסלמית שעליה התבסס גם ראב"ע. האסטרולוגים הצביעו על זיקות בין כוכבי לכת מסוימים לבין עמים ודתות הנתונים להשפעתם. לפי תפיסתם, נגה או מאדים היו ממונים על האסלאם, השמש או כוכב חמה – על הנצרות, ועל היהודים היה ממונה הכוכב שבתאי. לשבתאי יוחסו התכונות האסטרולוגיות השליליות ביותר משבעת כוכבי הלכת שהיו ידועים בתקופה ההיא.

בחיבוריו האסטרולוגיים ראב"ע מציין את הקשר בין שבתאי ליהודים ואת מאפייניו המזיקים של כוכב זה.⁴⁹ בפירושו לתורה הוא מזכיר את השפעתו האסטרולוגית של שבתאי על היהודים בקשר למצוות השביתה ביום השבת:⁵⁰

והדבור הרביעי, דבור השבת – כנגד גלגל שבתי; כי חכמי הנסיון אמרו, לכל אחד מהמשרתים יש יום ידוע בשבוע, שבו יראה כחו, והוא בעל השעה הראשונה ביום; כן מי שהוא בעל השעה הראשונה בלילה. ואומרים,

⁴⁸ שלום, הקבלה בגירונה, עמ' 70–71. תופעה זו של ייחוס סודות קבליים לקודמיו אינה מיוחדת רק לראב"ע. אנו מוצאים את רמב"ן מפרש מדרשי חז"ל בראי הקבלה וטוען שלכך נתכוונו חז"ל בדבריהם. ראה למשל פירושו לבר' יז 22; לג 20; יט 4 וגם את יחסו לדרשה על "שבת לה" מהספרא לעיל. במקומות אלו ובאחרים כדוגמתם מביא רש"י את דברי חז"ל כלשונם וכפשוטם, ורמב"ן טוען כנגדו שאין להבינם כפשוטם אלא יש בהם סוד קבלי. בפירושו לבר' כד 1 הפרשנות הקבלית למדרש באה כפולמוס עם ראב"ע שזלזל בפשוטו של המדרש. ראה גם: סקלרץ, יחס למדרש, עמ' 82–85.

⁴⁹ מובא אצל סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 124. ראה גם סלע, שבתאי.
⁵⁰ אמנם פרשני ראב"ע במאה ה-14 פירשו את דברי ראב"ע כמכוונים לשבתאי גם במקומות שבהם הוא לא הזכיר את עניינו במפורש. עיין סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 124 הערה 5.

כי שבת ומאדים הם כוכבים מזיקים; ומי שיחל מלאכה, או ללכת בדרך באחד משניהם כשהם מושלים, יבוא לידי נזק; על כן אמרו קדמונינו (בבלי, פסחים, ק"ב ע"ב) שניתן רשות לחבל בלילי רביעיות ובלילי שבתות. והנה לא תמצא בכל ימי השבוע לילה ויום זה אחר זה, שימשלו אלה שני המזיקים בהם, רק ביום הזה; על כן אין ראוי להתעסק בו בדברי העולם, רק ביראת שמים לבדו (ראב"ע, הפירוש הארוך לשמות כ 13).

חכמי האסטרונומיה והאסטרוולוגיה הערבית, המכונים בפי ראב"ע "חכמי הנסיון", קשרו בין כוכבי הלכת השונים ובין ימי השבוע.⁵¹ לפי תפיסתם, שני הכוכבים המזיקים, שבתאי ומאדים, שולטים האחד בשעה הראשונה של שבת והשני בשעה הראשונה של ליל שבת. על סמך זה ראב"ע מבאר את איסור המלאכה בשבת ואת איסור היציאה מתחום שבת כמצילים את שומר השבת מנזקיהם של הכוכבים מאדים ושבתאי.⁵²

אם נחזור לדבריו של יוסף טוב עלם, הרי שהסופרקומנטר הרחיב את דברי ראב"ע על הקשר בין שבתאי לשבת גם לשנת השמיטה וליובל: "והודיעתנו התורה כי הימים המיוחדים לשבתי הם היום השביעי והשנה השביעית ושנת החמישים שהיא היובל". כזכור, ראב"ע עצמו הקביל בין השבת לשנת השמיטה: "וטעם שבת לה' – כיום השבת" (ראב"ע לוי' כה 2), ובאיגרת השבת גילה ראב"ע שהקבלה זו היא במקורה אסטרוולוגית: "ובעבור היות השנה גם היום תלויים בשמש כי שתי התנועות דומות זו לזו על כן היה השנה השביעית דומה לשבת, על כן כתוב בה 'שבת לה'".⁵³ אך לא קיימים דברים מפורשים של ראב"ע על הקשר שבין שבתאי לשנת השמיטה וליובל. ראב"ע אכן מקשר בין יום השבת לשנת השמיטה בהיותם ימים שעם ישראל מצווה להימנע ממלאכה ולהקדיש זמנם ללימוד תורה,⁵⁴ אך הקבלות אלו הן נטולות הטעם האסטרוולוגי המצוי אצל יוסף טוב עלם.

כזכור, "סוד ימות עולם" מבוסס על המימרא הקובעת שימות העולם הם ששת אלפים שנה ואלף אחד של חורבן: "שיתא אלפי שנה הוי עלמא וחד חריב" (בבלי, ראש השנה, לא ע"א; סנהדרין, צז ע"א). מעניין הדבר, שמימרא זו מוזכרת גם בפירוש ראב"ע כמדרש שיש בו סוד.⁵⁵ גם בסוד זה רואה יוסף טוב עלם סוד אסטרוולוגי העוסק במחזוריות של שבע, שבה שבתאי מהווה גורם של חורבן:

ודעתו בזה כי יש מחכמי המזלות שאמרו כי כל אחד משבעת המשרתים ימשול על העולם השפל אלף שנים ויהיו רוב המאורעות הבאים לארץ באותם האלף כתולדת המשרת המושל, והנה באלף השביעי יראו פעולות שבת בעבור היותו המושל ואז יחרבו מדינות רבות וימעט הישוב אבל לא יחרב העולם לגמרי, ועל זה הדרך יהיה תמיד בכל אלף השביעי, ודעת הדרש כדעת אלה החכמים.⁵⁶

⁵¹ ראב"ע מתייחס לתיאוריה זו בחיבוריו האסטרוולוגיים וכן בפירושו לבר' א 31. עיין סלע, עמ' 142.

⁵² ראב"ע לא ראה את הטעם האסטרוולוגי כטעם היחיד למצוות השבת. ראה הפירוש הארוך לשמות כ 8; לא 17.

⁵³ מובא אצל טוב עלם, צפנת פענח, עמ' 32. ראה גם פירוש ראב"ע לבמ' כג 1.

⁵⁴ ראב"ע, הפירוש הארוך לשמ' כ 8; הפירוש הקצר לשמ' לא 13.

⁵⁵ ראב"ע לבר' א 5.

⁵⁶ טוב עלם, צפנת פענח, עמ' 37.

האם ראב"ע עצמו נמנה על קבוצת חכמים זו? מספר פירושים רומזים שהוא אכן האמין במחזוריות האסטרולוגית הנזכרת בדברי הסופרקומנטר.⁵⁷ פירושו אלו כרוכים במדרש מקביל למימרת "שיתא אלפי", אודות שמונה עשר אלף עולמות (בבלי, סוכה, מה ע"ב). גם המקובלים ביססו את מחזוריות הבריאה על שני המדרשים הללו – "שיתא אלפי" ו"שמונה עשר אלף".⁵⁸

נמצא אפוא כי גם ב"סוד ימות עולם" בנה רמב"ן קומה נוספת, קבלית, על תשתיתו הפרשנית-הגותית של ראב"ע. אלא שבניגוד לסודות האחרים שהוצגו כאן, נראה מדברי רמב"ן, שהוא עצמו היה סבור שאין כאן שתי קומות נפרדות – אסטרולוגית וקבלית, אלא שסוד ימות עולם שלו, הוא סודו של ראב"ע.⁵⁹

סוף דבר

ראב"ע ורמב"ן החזיקו שניהם בתורה אזורית משלהם. ראב"ע החזיק בתורה פילוסופית-אסטרולוגית פרי התרבות היוונית-ערבית, ואילו רמב"ן נשא מסורות קבליות מרביתו מקובלי גירונה. שותפים היו שני הפרשנים באמונתם שפסוקי המקרא ומדרשי חז"ל נושאים בחובם את תורותיהם האזוריות ורומזים להם. בפירושיהם לתורה ראו הפרשנים היתר לעצמם לגלות מעט מסודותיהם, ובכך לחשוף במידת מה את שהתורה ביקשה לדעתם להצניע. אך בו בזמן הדגישו השניים, שרמזים אלו מיועדים רק לקבוצת קוראים נבחרת, שביכולתה להבין את סודותיהם.

במאמר זה הוצגו חמישה סודות מרכזיים בפירוש רמב"ן תוך הדגשת זיקתם לסודותיו של ראב"ע, מבחינת המינוח, התוכן וההקשרים הפרשניים במקרא ובמדרש שהסודות נארגים לתוכם. גם מטבע לשונו של ראב"ע, "והמשכיל יבין", המופיע לגבי עשרים מסודותיו, אומץ על ידי רמב"ן בחמישים מקומות. בכל המקרים שהוצגו הבסיס הפרשני לסוד של רמב"ן הוא סודו של ראב"ע. לעתים בונה רמב"ן נדבך קבלי על גבי סודו האסטרולוגי של ראב"ע, ולעתים סבור רמב"ן שסודו הקבלי זהה לסודו של ראב"ע.

השפעתו הרחבה של ראב"ע על פירוש רמב"ן בתחום הסוד מוסתרת. פעמים ששמו של ראב"ע נעדר לחלוטין מן הדיון, לעתים דברים מובאים בשם אומרים רק ב"דרשות הרמב"ן", אך לא בפירושו לתורה. גם במקומות שבהם בחר רמב"ן לציין את מקורו, עדיין לא ניכרת מדבריו מלוא ההשפעה שהייתה לסודו של ראב"ע על סודו הוא. בכך מציג מאמר זה פן נוסף של ה"אהבה המסתרה" שהיתה שמורה לראב"ע בפירושי רמב"ן.⁶⁰

⁵⁷ עיין שני פירושי ראב"ע לבר' ח 22 ולתה' מו 3, וכן אצל סלע, אסטרולוגיה ופרשנות, עמ' 253–257.

⁵⁸ עיין שלום, הקבלה בגירונה, עמ' 300–301.

⁵⁹ ניתן להבחין בגישה זו גם לגבי סודות נוספים, פחות מרכזיים, בפירוש רמב"ן. ראה למשל את פירוש רמב"ן לשמ' כ 19 שבו הוא משבח את ראב"ע באמצעות הציטוט "ודברי פי חכם חן" הלקוח מקהלת י 12. המילה "חן" משמשת את רמב"ן כאן כראשי תיבות ל"חכמה נסתרת", כמו בהקדמה לפירושו: "ובקצת דברים נעימים, לשומעים וליודעים חן", ראה שעועל, פירוש הרמב"ן, כרך א', עמ' ז הערה 97. שבו זה לראב"ע נשנה גם בפירוש רמב"ן לדברים לב 7 בזיקה לסוד הארץ. בפירושי רמב"ן לשמ' כט 46; ו' יז 7; במ' כג 1; דב' יא 22; לב 35 מובאים דברי ראב"ע בלשונות "סוד", "סוד גדול" או "סוד עמוק", ומתקבל הרושם שגם במקרים אלו סבור היה רמב"ן שסודות אלו של ראב"ע זהים לסודותיו שלו.

⁶⁰ מתוך חרוזי הפתיחה לפירוש רמב"ן על התורה, כהן, מק"ג הכתר, בראשית א', עמ' לד. על פנים נוספות של אהבתו המסתרה של רמב"ן לראב"ע ראה ספטימוס, תוכחת מגלה; סקלרין, מקום ראב"ע, הנ"ל פשט ודרש.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבן גאון, מאור ושמש (חש"מ), תשל"ו).
 י' אבן שועיב, ביאור לפירוש הרמב"ן לתורה (ורשא: י' לעבענזאהן, 1875).
- M. Idel, "Leadership and Charisma: Maimonides, Nahmanides and Abraham Abulafia," *Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry* 1 (2008): 2–34.
- M. Idel, "We Have No Kabbalistic Tradition on This," in *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity* (ed. I. Twersky; Cambridge, Mass: Harvard University, 1983), 51–73.
- H. W. Basser, "Kabbalistic Teaching in the Commentary of Job by Moses Nahmanides (Ramban)," in *Biblical Interpretation in Judaism and Christianity* (ed. I. Kalimi and P. J. Haas; London-New York: Continuum, 2006), 91–105.
- D. Berger, "Miracles and the Natural Order in Nahmanides," in *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban): Explorations in His Religious and Literary Virtuosity* (ed. I. Twersky; Cambridge, Mass: Harvard University, 1983), 107–28.
- מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת (ירושלים: הרטמן, תשס"ו).
- ז' הרוי, ר' חסדאי קרשקש על ייחודה של ארץ ישראל, ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים (עורכים: מ' חלמיש וא' רביצקי; ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א), עמ' 151–165.
- E. R. Wolfson, "By Way of Truth: Aspects of Nahmanides' Kabbalistic Hermeneutic," *AJS Review* 14 (1989): 103–78.
- מ' חלמיש, מבוא לקבלה (ירושלים: ספרית אלינר, ההסתדרות הציונית, תשנ"א).
- ח' חנוך, כהרמב"ן כחוקר וכמקובל (ירושלים: אריאל, תשמ"ב).
- י' טוב עלם, צפנת פענח, פירוש על הראב"ע, מהדורת ד' הרצאג (קראקא: יוסף פישער, תרע"ב).
- מ' כהן, מקראות גדולות הכתר, בראשית חלקים א–ב (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז-תשנ"ט, ותקליטור הכתר 2009).
- אבן גאון, מאור ושמש
 אבן שועיב, ביאור
 הרמב"ן
 אידל, הנהגה וכריזמה
- אידל, מסורת קבלית
- בסר, רמב"ן איוב
- ברגר, נסים וטבע
- הלברטל, רמב"ן
 הרוי, ר' חסדאי
- וולפסון, דרך האמת
- חלמיש, מבוא לקבלה
- חנוך, הרמב"ן כמקובל
- טוב עלם, צפנת פענח
- כהן, מק"ג הכתר

- לוי, ילקוט ראב"ע
לנגרמן, אסטרוולוגיה
ראב"ע
לנגרמן רמב"ן ומדע
מאורי, דברי יחיד
מלמד, ארץ ישראל
סימון, פירושים
לפירושו
סלע, אסטרוולוגיה
ופרשנות
סלע, בר חייא
סלע, מדע בינימי
סלע, שבתאי
סמיתוס, חיבורים
אסטרוולוגיים
ספטימוס, תוכחת מגלה
- י' לוי (עורך), ילקוט אברהם אבן עזרא (תל-אביב: קרן ישראל מן בשיתוף קרן ספרית יצחק קיוב, 1985).
Y. Langermann, "Some Astrological Themes in the Thought of Abraham Ibn Ezra," in *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the Writings of a Twelfth-Century Polymath* (ed. I. Twersky; Cambridge, Mass: Harvard University, 1993), 28–85.
Y. Langermann, "Acceptance and Devaluation: Nahmanides' Attitude Towards Science," *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 1 (1992): 223–45.
י' מאורי, "על משמעות המונח 'דברי יחיד' בפירוש ראב"ע למקרא: ליחסו של ראב"ע למדרשי חז"ל," שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יג (תשס"ב), עמ' 201–246.
א' מלמד, "ארץ ישראל והתיאוריה האקלימית במחשבה היהודית," ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים (עורכים: מ' חלמיש וא' רביצקי; ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א), עמ' 52–78.
א' סימון, "ר' אברהם אבן עזרא – המפרש שהיה למפורש תולדות כתיבת פירושים לפירושו מראשיתה ועד תחילת המאה החמש-עשרה," המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין (עורכת: שרה יפת; ירושלים: מאגנס, תשנ"ד), עמ' 367–411.
ש' סלע, אסטרוולוגיה ופרשנות המקרא בהגותו של אברהם אבן עזרא (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס).
S. Sela, "Abraham bar Hiyya's Astrological Work and Thought," *JSQ* 13 (2006): 128–58.
S. Sela, *Abraham Ibn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science* (Leiden: Brill, 2003).
S. Sela, "Abraham Ibn Ezra's Appropriation of Saturn," *Kabbalah* 10 (2004): 21–53.
R. Smithuis, "Abraham Ibn Ezra's Astrological Works in Hebrew and Latin: New Discoveries and Exhaustive Listing," *Aleph* 6 (2006): 239–338.
B. Septimus, "Open Rebuke and Concealed Love: Nahmanides and the Andalusian Tradition," in *Rabbi Moses Nahmanides (Ramban): Explorations in his Religious and Literary Virtuosity* (ed. I. Twersky; Cambridge, Mass: Harvard University, 1983), 11–34.

- סקלרץ, יחס למדרש מ' סקלרץ, יחס רמב"ן למדרש האגדה עפ"י פירושו לתורה לבראשית פרקים יב-לו (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך; אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ח).
- סקלרץ, כבשן האש מ' סקלרץ, "השלכת אברם לכבשן האש בכתביהם של ראב"ע ורמב"ן – בין פרשנות, שירה ודרשה", אורשת ג (מכללת אורות, תשע"ב), עמ' 23–33.
- סקלרץ, מקום הנס מ' סקלרץ, "או שהיה ממעשה הניסים" – מקום הנס בהכרעותיו הפרשניות של רמב"ן", בית מקרא נח (תשע"ג) (התקבל לפרסום).
- סקלרץ, מקום ראב"ע מ' סקלרץ, מקומו של ראב"ע בפירוש רמב"ן בספר בראשית (עבודת דוקטור; אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב).
- סקלרץ, פרשן האגדה מ' סקלרץ, "רמב"ן כפרשן האגדה במהלך פירושו לתורה", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כג (תשע"ד) (התקבל לפרסום).
- סקלרץ, פשט ודרש מ' סקלרץ, "התמודדות עם הפער בין פשט לדרש – רמב"ן בעקבות ראב"ע", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כב (תשע"ג), עמ' 189–222.
- סקלרץ, שבש ופתה מ' סקלרץ, "הלשונות 'שבש' ו'פתה' בתוכחתו של רמב"ן לראב"ע", עיוני מקרא ופרשנות, ח: מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו (עורכים: ש' ורגון ואחרים; רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח), עמ' 553–571.
- סרנה, ראב"ע כפרשן N. M. Sarna, "Abraham Ibn Ezra as an Exegete," in *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the Writings of a Twelfth-Century Polymath* (ed. I. Twersky; Cambridge, Mass: Harvard University, 1993), 1–27.
- פדיה, ארץ פדיה, ארץ, "ארץ-של-רוח וארץ-ממש: ר' עזרא, ר' עזריאל והרמב"ן", ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי הביניים (עורכים: מ' חלמיש וא' רביצקי; ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א), עמ' 233–289.
- פדיה, זמן מחזורי פדיה, פדיה, הרמב"ן – התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש (תל-אביב: עם עובד, 2003).
- פונקנשטין, פרשנות פונקנשטין, פרשנות טיפולוגית "פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן", תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית (תל-אביב: עם עובד, תשנ"א), עמ' 157–179.
- פרייס, מעשה בראשית א"ל פרייס, אברהם אבן עזרא לבראשית פרק א-ג, מעשה בראשית ומעשה גן עדן (לונדון: [המחבר], 1989).
- רביצקי, הציבי לך א' רביצקי, "הציבי לך ציונים לציון", ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים (עורכים: מ' חלמיש וא' רביצקי; ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א), עמ' 1–39.

ריבלין, מעלת הארץ	ח' ריבלין, מעלת הארץ (ירושלים: המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, תשכ"ט).
שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה	ד' שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימה"ב (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ט)
שוורץ, ארץ וכוכב	ד' שוורץ, "ארץ, מקום וכוכב: מעמדה של א"י בתפיסתו של החוג הניאופלטוני במאה הי"ד", ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים (עורכים: מ' חלמיש וא' רביצקי; ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א), 138–150.
שוורץ, מתאורגיה למגיה	ד' שוורץ, "מתאורגיה למגיה: התגבשות התפיסה המגית-הטליסמנית של טעם הקרבנות בחוג הרמב"ן ופרשניו", <i>Kabbala</i> , 4 (תשנ"ט), עמ' 387–411.
שלום, הקבלה בגירונה	ג' שלום, הקבלה בגירונה (ירושלים: אקדמון, תשכ"ט).
שלום, ספר הבהיר	ג' שלום, ראשית הקבלה וספר הבהיר (ירושלים: מפעל השכפול, תשכ"ב).
שלום, ראשית הקבלה	ג' שלום, ראשית הקבלה (ירושלים: שוקן, תש"ח).
שעוועל, כתבי הרמב"ן	ח"ד שעוועל, כתבי הרמב"ן (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג).
שעוועל, פירוש רמב"ן	ח"ד שעוועל, פירוש רמב"ן על התורה (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט).